

УДК 347.91

В.Д. АНДРІЙЦЬО, канд. юрид. наук,
Закарпатський окружний адміністративний суд

СУТНІСТЬ ТА СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ЯК ПРАВОВОГО ЯВИЩА

Ключові слова: цивільний процес, сутність,
структурні елементи

У науці цивільного процесу єдиного поняття, визначення цивільного процесу зустріти не можна, так як існує багато концепцій, які пояснюють сутність даного правового явища. Якщо підсумувати існуючі теоретичні положення щодо сутності цивільного процесу, то можна виділити шість концепцій: концепція форми матеріального права, концепція порядку, концепція процесуальної діяльності, концепція процесуальних правовідносин, концепція процесуальної діяльності та процесуальних відносин, концепція процесуальної діяльності, процесуальних відносин та порядку [1, 2].

Питаннями сутності цивільного процесу займалися такі вчені-процесуалісти, як Ю.В. Білоусов, С.С. Бичкова, В.І. Бобрик, Є.В. Васьковський, А.В. Гагарінов, П.Ф. Єлісейкін, О.С. Захарова, Н.Б. Зейдер, О.А. Логінов, О.О. Штефан, Ю.В. Тіхомірова, С.Я. Фурса, Ю.С. Червоний, К.С. Юдельсон тощо. Звідси, метою даної статті є визначення сутності цивільного процесу як правового явища, виходячи із сучасних положень доктрини цивільного процесуального права.

Перед тим, як приступити до аналізу концепцій цивільного процесу, варто згадати про існування широкого розуміння цивільного процесу, що було запропоновано у 60-х роках Н.Б. Зейдером. Згідно поглядів даного ученого, під цивільним процесом у широкому розумінні слід розуміти не тільки діяльність суду по розгляду цивільних справ, але й третейського суду, адміністративних органів тощо [3, с.21]. Вказаний підхід базувався на єдності цілей та предмета діяльності, спільності принципів, схожості окремих інститутів і процесуальної

форми. Але даний підхід зазнав у науці цивільного процесу справедливої критики, яку можна звести до того, що об'єднання під єдиним «дахом» різноманітних у правову статусі органів не тільки у теоретичному плану безперспективно, але й у практичному недоцільно (особливо якщо мова йде про такі органи, рішення яких можна оскаржити до суду).

Концепція форми матеріального права була висунута ще дореволюційними вченими, які у своїй більшості дивилися на цивільне процесуальне право як продовження цивільного матеріального права, завданням якого було забезпечити реалізацію приписів норм матеріального права. Так, Є.В. Васьковський свого часу писав, що перевірка правомірності вимог одних громадян до інших поручається спеціальним органам влади, які називаються цивільні суди, для діяльності яких встановлюються певні форми і правила, що утворюють організоване провадження, яке називається цивільним процесом [4, с.3].

Дореволюційні процесуалісти визначали цивільний процес «як форму судового здійснення норм матеріального цивільного права з метою захисту таких же інтересів, які закріплені матеріальним правом, але недостатньо ним забезпечуються. Кінцева мета процесу полягає в тому, щоб право не лише існувало, але й діяло, оскільки шляхом процесу держава сама приводить право до здійснення [5, с.10].

Концепція порядку має тривалу історію, оскільки вона була обґрунтована майже 90 років тому назад. Представники зазначеної концепції вважали, що цивільний процес є порядком здійснення правосуддя у цивільних справах. Таке трактування висунене ще в 20-ті роки ХХ ст. [6, с.5], а пізніше у 40-х роках ця концепція отримала підтримку в роботах К.С. Юдельсона [7, с.3]. У 60-х роках вона знайшла відображення в поглядах В.К. Пучинського, який писав, що цивільний процес є встановлений нормами процесуального права порядок розгляду і вирішення судом цивільних справ, а також виконання постанов судів і деяких інших органів [8, с.33]. У 80-ті роки її підтримували В.М. Горшенев, П.Є. Недбайло, Н.А. Чечіна, Д.М. Чечот та ін. [9, с.193; 10,

с.12]. Фактично дана концепція ототожнювала цивільний процес та цивільну процесуальну форму, яку розуміють як встановлений нормами цивільного процесуального права порядок розгляду і вирішення цивільної справи, за недотримання якого наступає встановлена законом відповідальність [11, с.28]. Ця концепція користується популярністю і в наш час [12, с.13; 13, с.18; 14, с.18].

Концепція процесуальної діяльності визначає цивільний процес як процесуальну діяльність по розгляду цивільних справ. Така точка зору широко поширена у правовій літературі [15, с.22]. Її положень дотримуються автори підручника, виданого під редакцією М.С. Шакарян, які вважають, що цивільне судочинство (цивільний процес) – це врегульована цивільним процесуальним правом діяльність суду, осіб, що беруть участь у справі, і інших учасників процесу, а також органів виконання судових постанов(судових виконавців) [16, с.7]. У наш час концепція процесуальної діяльності має чимало прихильників.

Концепція процесуальних відносин, яка пояснює сутність цивільного процесу, обумовлена певною мірою ствердженням погляду на суспільні стосунки як на предмет правового регулювання. Вказана концепція має два напрямки, які розглядають поняття цивільного процесу через категорію цивільного процесуального правовідношення.

Представники першого напрямку вважають, що цивільний процес виступає складним (комплексним) цивільним процесуальним правовідношенням, що виникає у зв'язку з розглядом і вирішенням цивільної справи. Іншими словами, цивільний процес ототожнюється із складним цивільним процесуальним правовідношенням [17, с.49–50; 18, с.56; 19, с.38].

Згідно другого напрямку цивільний процес виступає системою (сукупністю) цивільних процесуальних правовідносин. Так, Н.І. Авдеєнко пише, що цивільний процес є системою процесуальних правовідносин, які послідовно розвиваються [20, с.46].

Відмінності в поглядах представників двох напрямків концепції процесуальних відносин

торкаються головним чином питання єдності цивільного процесу, а не його правової природи. Представники першого підходу виявили та теоретично обґрунтували безпосередній взаємозв'язок цивільного процесу з одиницями процесуальними відносинами, процесуальною діяльністю і формою (порядком). У той же час в їх роботах простежується прагнення визначити поняття цивільного процесу через який-небудь один компонент (елемент) цього складного правового явища. Проте, такий підхід не розкриває повною мірою специфіки цивільного процесу. Цю односторонність прагнули подолати представники другого напрямку концепції процесуальних відносин. Зокрема, вони намагаються дати розгорнуту змістовну характеристику цивільного процесу, розкрити склад основних його компонентів. Представники другого підходу послідовно відстоюють ідею складної структури цивільного процесу [1, с.96–97].

Перші спроби об'єднати в понятті цивільного процесу декілька основних його компонентів були зроблені ще С.Н. Абрамовим, який вважав, що цивільний процес утворюють процесуальний порядок, а також система процесуальних відносин [21, с.4].

Третя концепція не знайшла підтримки в роботах інших процесуалістів, а також не дістала вона подальшого розвитку у працях тих авторів, які її представляли (С.Н. Абрамова і К.С. Юдельсона) [1, с.97].

Концепція процесуальної діяльності та процесуальних відносин полягає у тому, що цивільний процес утворюють як процесуальні дії суду і осіб, що беруть участь у справі, так і процесуальні відносини, що складаються між ними. Ця точка зору відображена в роботах багатьох учених процесуалістів [22, с.6; 23, с.47; 24, с.6; 25, с.16], хоча відносно неї висловлені певні зауваження. При такому трактуванні поняття цивільного процесу виходить, що процесуальні відносини є похідними від процесуальної діяльності, оскільки виникають в результаті цієї діяльності. А це суперечить загальноприйнятому уявленню про те, що право регулює суспільні відносини, наділяючи суб'єктів правами і обов'язками, під-

порядковуючи їх поведінку (дії) останнім [26, с.67]. З наведеним запереченням не можна погодитися. По-перше, воно не враховує складний характер предмета правового регулювання цивільного процесуального права. Між тим, його норми регулюють безпосередньо не лише процесуальні відносини, але й процесуальну діяльність [27, с.28]. По-друге, однозначність трактування характеру зв'язків між процесуальними відносинами і процесуальною діяльністю в цивільному процесі, у запереченні, яке вище було вказано не властиве поглядам самих прибічників цієї концепції. У цьому переконує інше зауваження на адресу цієї концепції: вказується на механічний характер поєднання процесуальної діяльності і процесуальних відносин у визначенні поняття цивільного процесу [28, с.9–14].

Але, як зазначають, неправомірно говорити про механічне об'єднання процесуальної діяльності і процесуальних відносин у даній концепції, оскільки вказана концепція є позитивним кроком у розумінні цивільного процесу, так як істотно розширює уявлення про його складну правову природу [1, с.97–98].

Концепція процесуальної діяльності, процесуальних відносин та порядку розкриває поняття цивільного процесу через дані три його складові, вказуючи на складну структуру самого цивільного процесу. Виникла дана концепція внаслідок спроби окремих учених детальніше проаналізувати характер зв'язку між процесуальною діяльністю і процесуальними відносинами в цивільному процесі. Прибічники цієї концепції вважають, що цивільний процес є системою регламентованих нормами цивільного процесуального права процесуальних дій суду по здійсненню правосуддя у цивільних справах і процесуальних дій інших учасників процесу, що беруть участь у розгляді справи судом і при виконанні судових рішень, дій, які складають зміст суспільних процесуальних правовідносин і здійснюються в порядку, визначеному нормами цивільного процесуального права [29, с.119].

Дана концепція усуває недоліки попередніх, оскільки у визначення цивільного процесу вводиться його третій істотний компо-

нент – процесуальний порядок. Взаємозв'язок процесуальної діяльності і процесуальних правовідносин у цивільному процесі розкривається через категорії «зміст» і «форма».

Інший представник цієї концепції А.В. Гагарінов, позитивно оцінюючи початкові доробки авторів даної концепції, тим не менше відзначив, що процесуальні дії, які складають зміст цивільних процесуальних відносин, далеко не безспірний підхід. Крім того, таке визначення цивільного процесу в кінцевому результаті зводить його до системи процесуальних правовідносин [1, с.98–99]. У подальшому він вказав, що цивільний процес як спосіб реалізації цивільного процесуального права є органічною єдністю трьох складових: процесуальної діяльності, процесуальних відносин і процесуальної форми. Цивільний процес – це взаємодія процесуальної діяльності і процесуальних відносин, впорядкованих у просторі і в часі [1, с.98–99].

На нашу думку, сутність цивільного процесу найкраще пояснює та концепція, яка враховує три його складові компоненти, що показують складну природу даного правового явища. Ті концепції, що виділяли тільки один компонент (порядок, діяльність, відносини), збіднювали змістовно сутність такої багатогранної категорії як цивільний процес.

З другого боку, автори, що відстоювали концепції, які пояснювали єдине розуміння сутності цивільного процесу як трьох його складових, не в повній мірі визначали між ними взаємозв'язки. Правильне визначення взаємозв'язків між цивільним процесуальним порядком, цивільною процесуальною діяльністю та цивільними процесуальними правовідносинами буде сприяти адекватному розумінню сутності цивільного процесу. Ось чому не припустимо визначати три складові цивільного процесу, забуваючи про взаємозв'язки між ними.

Процесуальна діяльність суб'єктів цивільного процесу відбувається у певній послідовності та дотриманні відповідного порядку, що охоплюється таким поняттям, як цивільна процесуальна форма. Вказаний порядок визначається нормами цивільного процесуаль-

ного права. З іншого боку, вказана діяльність призводить до певних правових наслідків: виникають цивільні процесуальні відносини, які обумовлюються поведінкою суду та учасників цивільного процесу.

Процесуальний порядок буде показувати статичний підхід до розуміння цивільного процесу, а процесуальна діяльність та процесуальні відносини – динамічний. Обидва підходи у своїй сукупності й будуть виражати сутність та показувати складну структуру такого правового явища, як цивільний процес. Ось чому, вважаємо, що представники концепції порядку, діяльності та відносин мали рацію, коли визначали цивільний процес із врахуванням всіх даних його компонентів. Але слід зазначити, що тільки два з вказаних компонента виступають абсолютними величинами, які завжди повинні себе проявляти при розгляді певної цивільної справи. Мова йде про такі елементи, як процесуальна діяльність та процесуальні відносини. Цивільний процес уособлюється у діяльності суду та учасників процесу. Без вказаних суб'єктів цивільного процесу немає. Ось чому саме їхня процесуальна поведінка буде викликати цивільний процес до життя. Дана поведінка суб'єктів цивільного процесу не є ізольованою від поведінки інших суб'єктів, не здійснюється автономно одна від одної. Вона завжди є цілеспрямованою та має конкретного адресата. Це викликає існування соціальних зв'язків між судом, який розглядає цивільну справу та учасниками цивільного процесу. Тому цивільні процесуальні відносини також виступають незмінним, абсолютним чинником такої явища як цивільний процес.

Якщо говорити про такий елемент, як порядок, то закріплення в нормах ЦПК України можливості суду застосувати аналогію, вказує на можливі випадки неврегульованості поведінки суду чи учасників процесу при розгляді цивільної справи. Ось чому, такий компонент цивільного процесу як порядок є відносним структурним елементом поняття цивільного процесу. Відносність виражається у тому, що цивільна процесуальна форма, у рамках якої повинна відбуватися поведінка суду та учас-

ників цивільного процесу, може бути відсутньою у певних випадках неврегульованості тих чи інших процесуальних питань чинним цивільним процесуальним законодавством. І хоча є автори, які вказують, що можливість суду при розгляді цивільної справи застосувати аналогію не поширюється на норми цивільного процесуального законодавства [2, с.97], багато науковців здійснення аналогії при наявності прогалин саме цивільного процесуального законодавства допускають [30, с.28; 31, с.25–30]. Мало того, є відома офіційна позиція Верховного Суду України, який неодноразово у своїх узагальненнях судової практики вказував на можливість вирішення цивільного процесуального питання шляхом аналогії, якщо воно не врегульовано законом [32]. Таким чином, процесуальний порядок, як компонент цивільного процесу, не завжди може проявлятися. Але це не означає, що порядок буде виступати факультативним елементом цивільного процесу, а діяльність та відносини – обов'язковим. Навпаки, закономірністю побудови цивільного процесу є те, що йому характерна більша урегульованість процесуальної діяльності суду та учасників процесу, ніж відсутність такої урегульованості. Процесуальних питань, які суд повинен вирішувати під час розгляду та вирішення цивільної справи, більше регламентовано ніж не регламентовано. Це є загальне правило динаміки розвитку цивільного процесу, де суд та учасники процесу про характер своєї подальшої поведінки у цивільній справі дізнаються зі змісту норм цивільного процесуального законодавства. Упущення законодавця, динаміка розвитку суспільних відносин у сфері цивільного процесу не повинні перекреслювати положення, за яким порядок розглядається в якості необхідного елемента цивільного процесу.

Таким чином, цивільний процес – це діяльність суду та учасників процесу по розгляді та вирішенні правового спору або іншого юридичного питання, що відбувається у певному порядку, визначеному нормами цивільного процесуального права та яка обумовлює виникнення, зміну та припинення цивільних процесуальних відносин у межах цивільної

справі. Структурними елементами цивільного процесу, що пояснюють його сутність, є цивільний процесуальний порядок, цивільна процесуальна діяльність суду та учасників процесу та цивільні процесуальні відносини. Цивільний процесуальний порядок виступає статичним компонентом цивільного процесу, а цивільна процесуальна діяльність та цивільні процесуальні відносини – динамічними. Динамічні компоненти цивільного процесу виступають абсолютними величинами, які завжди себе проявляють у рамках цивільного процесу, а статичний компонент виступає відносною величиною, яка, як правило, присутня у цивільному процесі, окрім випадків наявності прогалин у цивільному процесуальному законодавстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гагаринов А. В. Понятие гражданского процесса / А. В. Гагаринов // Правоведение. – 1988. – № 4. – С. 96–99.
2. Тихомирова Ю. В. Понятие гражданского судопроизводства и его деление на виды в теории гражданского процессуального права / Ю. В. Тихомирова // Юриспруденция. – 2009. – № 13. – С. 95–101.
3. Зейдер Н. Б. Предмет и система советского гражданского процессуального права / Н. Б. Зейдер // Правоведение. – 1962. – № 3. – С. 69–82.
4. Васьяковский Е. В. Учебник гражданского процесса / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М. : Изд-во «Зерцало», 2003. – 464 с. – (Серия «Русское юридическое наследие»).
5. Хрестоматия по гражданскому процессу / под. общ. ред. Треушниковой М. К. – М. : Городец, 1996. – 226 с.
6. Бугаевский А. А. Гражданский процесс в его движении. С приложением типичных дел: опыт изучения гражданского процесса для судей, членов коллегий защитников и др. / А. А. Бугаевский. – [изд. 2-е, испр. и доп.]. – Л. : Воен. типограф., 1924. – 127 с.
7. Юдельсон К. С. Вопросы советского гражданского процесса военного времени / Юдельсон К. С. ; под ред. и с предисл. Абрамова С. Н. – Свердловск : Свердловгиз, 1943. – 104 с.
8. Пучинский В. К. Понятие, предмет, источники советского процессуального права / В. К. Пучинский. – М., 1966. – 51 с.
9. Юридическая процессуальная форма: теория и практика / [Н. В. Виртук, В. М. Горшенев, Т. Н. Добровольская, И. А. Иконичкая и др.] ; под ред. Горшенева В. М., Недбайло П. Е. – М. : Юрид. лит., 1976. – 279 с.
10. Советский гражданский процесс : учебник / [Н. И. Авдеенко, П. Н. Евсеев, М. А. Кабакова, Л. А. Кривоносова и др.] ; отв. ред. Чечина Н. А., Чечот Д. М. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 424 с.
11. Захарова О. С. До питання про цивільну процесуальну форму / О. С. Захарова // Вісник Академії адвокатури України. – 2009. – № 2 (15). – С. 27–30.
12. Логінов О. А. Цивільний процес України : навч. посіб. / Логінов О. А., Штефан О. О. – К. : Юрінком Інтер, 2012. – 368 с.
13. Сенник С. В. Цивільне процесуальне право : навч. посіб. / Сенник С. В., Лемик Р. Я. – Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 424 с.
14. Штефан М. Й. Цивільний процес : підруч. [для юрид. спец. вищих закл. освіти] / Штефан М. Й. – К. : Ін Юре, 1997. – 608 с.
15. Елисейкин П. Ф. Предмет и принципы советского гражданского процессуального права : учеб. пособие / Елисейкин П. Ф. – Ярославль, 1974. – 107 с.
16. Советский гражданский процесс : учебник / [А. Т. Боннер, М. А. Гурвич, С. В. Курьлев, Н. И. Марышева и др.] ; отв. ред. Шакарян М. С. – М. : Юрид. лит., 1985. – 528 с.
17. Гурвич М. А. К вопросу о предмете науки советского гражданского процесса / М. А. Гурвич // Ученые записки. Ученые записки ВИЮН. – 1955. – Вып. 4. – С. 28–59.
18. Мозолин В. П. О гражданско-процессуальном правоотношении / В. П. Мозолин // Советское государство и право. – 1955. – № 6. – С. 50–57.
19. Щеглов В. Н. Гражданское процессуальное правоотношение / Щеглов В. Н. – М. : Юрид. лит., 1966. – 168 с.

20. Авдеенко Н. И. Механизм и пределы регулирующего воздействия гражданского процессуального права / Авдеенко Л. И. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1969. – 72 с.
21. Абрамов С. Н. Гражданский процесс / Абрамов С. Н. – М. : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1946. – 232 с.
22. Абрамов С. Н. Советский гражданский процесс : учебник / Абрамов С. Н. – М. : Госюриздат, 1952. – 420 с.
23. Чечина Н. А. Гражданские процессуальные отношения / Чечина Н. А. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1962. – 68 с.
24. Клейнман А. Ф. Советский гражданский процесс : учебник / [Л. И. Газиянц, А. Ф. Клейнман, Н. В. Рябова] ; отв. ред.: Клейнман А. Ф. – М. : Юрид. лит., 1963. – 227 с.
25. Советский гражданский процесс : учебник / [В. П. Воложанин, М. К. Воробьев, Н. А. Земченко, А. К. Кац, и др.] ; отв. ред. Комиссаров К. И., Семенов В. М. – М. : Юрид. лит., 1978. – 432 с.
26. Щеглов В. Н. Советское гражданское процессуальное право (понятие, предмет и метод, принципы, гражданское процессуальное правоотношение) : лекции [для студ.] / Щеглов В. Н. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1976. – 81 с.
27. Чечина Н. А. Система гражданского процессуального права и систематизация законодательства / Чечина Н. А. // Правоведение. – 1984. – № 2. – С. 27–35.
28. Жеруолис И. А. Сущность советского гражданского процесса / Жеруолис И. А. – Вильнюс : Минтис, 1969. – 204 с.
29. Курс советского гражданского процессуального права: Теоретические основы правосудия по гражданским делам / [Т. Е. Абова, П. П. Гуреев, А. А. Добровольский, А. А. Мельников, и др.] ; редкол.: Гуреев П. П., Добровольский А. А., Мельников А. А. (отв. ред.), Тадевосян В. С., Трубников П. Я. – [в 2 т.]. Т. 1. – М. : Наука, 1981. – 464 с.
30. Боннер А. Т. Источники советского гражданского процессуального права / Боннер А. Т. – М. : ВЮЗИ, 1977. – 69 с.
31. Туманов Д. А. Пробелы в гражданском процессуальном праве / Туманов Д. А. – М. : Норма, 2008. – 208 с.
32. Практика розгляду судами цивільних справ у наказному провадженні / підготовлено Л. І. Охрімчук та О. Є. Бурлай [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/2A588DD61838F27BC22573DF0033FF3A?Open>.

Андрійцьо В. Д. Сутність та структурні елементи цивільного процесу як правового явища / В. Д. Андрійцьо // Форум права. – 2013. – № 1. – С. 20–25 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2013-1/13avdjpp.pdf>

Систематизовано існуючі концепції у доктрині цивільного процесуального права, що пояснюють сутність цивільного процесу, вироблено авторські позиції по розгляданому питанні та визначенні структурні елементи цивільного процесу як правового явища.

Андрійцьо В. Д. Сущность и структурные элементы гражданского процесса как правового явления

Систематизированы существующие концепции в доктрине гражданского процессуального права, что объясняют сущность гражданского процесса, выработаны авторские позиции по рассматриваемому вопросу и определены структурные элементы гражданского процесса как правового явления.

Andriyco V.D. The Essence and the Structural Elements of Civil Procedure as a Legal Phenomenon

In this article the author has systematized the existing concepts in the doctrine of civil procedure law that explain the essence of civil procedure, has made the author's position on the matter under consideration and has determined the structural elements of civil procedure as a legal phenomenon.